

Н. І. Гноєва

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Мотив «межової ситуації» в романі «Жовтий князь» Василя Барки

Гноєва Н. І. Мотив «межової ситуації» в романі «Жовтий князь» Василя Барки. У статті розглядається специфіка художнього осмислення екзистенціального буття людини в абсурдному світі в романі «Жовтий князь» Василя Барки, аналізуються вибір персонажів в екстремальних обставинах, розкривається роль біблійної символіки, біблійних джерел у висвітленні складних подій, антитези добра і зла, в утвердженні незнищенності духу нації, одвічних людських цінностей.

Ключові слова: «*межова ситуація*», *сакральний світ*, *духовність*, *страждання*, *вибір*.

Гноєва Н. И. Мотив «граничной ситуации» в романе «Желтый князь» Василия Барки. В статье рассматривается специфика художественного осмысления экзистенциального бытия человека в абсурдном мире в романе «Желтый князь» Василия Барки, анализируется выбор персонажей в экстремальных обстоятельствах, раскрывается роль библейской символики, библейских источников в освещении сложных событий противостояния добра и зла, в утверждении неуничтожимости духа нации, вечных человеческих ценностей.

Ключевые слова: «*граничная ситуация*», *сакральний мир*, *духовность*, *страдание*, *выбор*.

Gnoyeva N. I. Motif of «boundary situation» in the novel «Zhovtyi kniaz» by Vasyl Barka. The article examines specificity of literary conceptualization of human existential objective reality in preposterous world in the novel «Zhovtyi kniaz» by Vasyl Barka, analyses the choice in extreme conditions, exposes the role of biblical symbolism, biblical sources in elucidation of difficult events, antithesis of right and wrong and in strengthening of indestructibility of spirit of the nation and eternal human values.

Key words: «*boundary situation*», *sacral world*, *spirituality*, *sufferings*, *choice*.

Художньому світу Василя Барки, зокрема роману «Жовтий князь», присвячено чимало досліджень. Привертають увагу вчених проблемами глибинного сенсу людського існування, духовного і фізичного, християнська парадигма, особливості художньої структури роману тощо [3–5]. На наш погляд, на особливу увагу заслуговує мотив «межової ситуації» у творі.

У ряді праць німецького філософа К. Ясперса [7–9] серед важливих екзистенціальних модусів названі «комунікація» та «межова ситуація». На його думку, людина, щоб зберегти власний мікрокосм, самоідентичність, має виходити за межі свого нинішнього існування, орієнтуватись на трансцендентне, що тотожне абсолютному буттю.

Людська екзистенція виявляється в певних ситуаціях. Справжня людина прагне віднайти духовну ситуацію. Є ситуації незмінні, їх К. Ясперс називає «межовими». До них він відносить страждання, боротьбу, випадковість, провину і смерть. «Межові ситуації» відіграють у людському існуванні важливу роль. Перебування в цих ситуаціях сприяє

усвідомленню справжнього «буття-у-світі», сенсу власного існування. «У межових ситуаціях, — зазначає К. Ясперс, — або віднаходиться ніщо, або стає відчутним те, що є справжнім [7:25].

У романі «Жовтий князь» В. Барки мотив «межової ситуації» знаходить художнє вираження у випробуваннях голодом, через які проходять персонажі твору. Тоталітарна радянська держава в 30-ті роки прагнула знищити українське селянство не тільки фізично, але й духовно. Це був геноцид. Селяни були доведені до передапокаліптичної межі.

Основа сюжету твору складається з подорожі, які автор збирав протягом 25 років — від часу лихоліття до початку написання тексту — 1958 року. Перший том роману був надрукований у 1962 році, над другим томом твору Василь Барка працював майже до останніх років життя — 1999 року. Двотомне видання «Жовтого князя» з підзаголовком «Документальний роман» вийшло в 2008 році. До структури другого тому твору автор вводить записи розстріляного партійним виконавцем Отроходіним священника зруйнова-

ного монастиря, у яких відбита хроніка трагічних подій. В. Барка вражаючі картини голодних мук, наруги представників радянської влади розкриває крізь призму сприйняття героїв твору. Як слушно відзначила Р. Мовчан, «такий спосіб оповіді підсилює відчуття достовірності, правдивості зображуваних картин, що подаються мовби зсередини, із супровідною оцінкою не автора, а реального персонажа. Тож читач стає мовби співучасником подій, що підсилює емоційність сприйняття твору» [3:487].

У змісті роману письменник виділяє три плани: реалістичне зображення нещастя в селянській родині, психологічні нариси та метафізичний вимір, власне, духовний [1:33–34].

Показуючи людину в «межовій ситуації», в абсурдному світі, В. Барка проводить її через страждання, терпіння, нелегкий вибір, смерть, виражає сподівання на воскресіння як людини духовної, так і української нації. Автор глибоко розкриває процес руйнації, знищення українського села. Роздумуючи над проблемою тоталітаризму, Л. Плющ підкреслював, що «Барці вдалося в якійсь мірі заперечити цинічно-істинну правду Сталіна про нетрагічність смерті мільйонів. Перший великий, вершинний твір української прози, можливо, є першим твором, що художньо усвідомлює Мегатруп і Мегавбивцю» [5:13]. Картини соціального лиха вражають широтою художніх узагальнень, алюзіями з біблійними образами. У творі поєднується реалістичний план з умовно-символічним.

К.-Г. Юнг відзначав, що «культурні символи — важливі складники нашої ментальної структури, і вони ж — життєві сили в побудові людського образу» [6:85]. Вони використовуються для вираження «вічних істин». У розкритті художньої концепції твору протиріччя добра і зла, духовного і бездуховного важливу роль відіграють образи Бога і Диявола, Христа й Анттихриста, Авеля та Каїна.

Голодомор в Україні був здійснений у рік розп'яття Ісуса Христа — тридцять третій. В. Барка порівнює шлях випробувань свого народу зі сходженням Спасителя на Голгофу. Через страждання і смерть народ проніс відданість своїй вірі. Христос у творі виступає як символ «любові божественної».

І. Набитович підкреслював, що «герої твору живуть на межі двох світів — сакрального та профанного» [4:343]. Сакральний світ пов'язаний з українським селянством, із служителями монастиря, які живуть згідно з християнськими заповідями — віри, надії, любові. Профанний світ пов'язаний з партій-

ними виконавцями, які чинили беззаконня, вважаючи, що з селянами «можна поводитися, як з тваринами, і кожен спосіб: «дати з ними порядок!» — вважався придатним і наперед цілковито виправданим» [2:394].

Одним із етапів «межової ситуації» є страждання. Людина розкривається в екстремальних ситуаціях, виявляє свої внутрішні ресурси. В. Барка глибоко аналізує внутрішній стан своїх героїв під час тяжких випробувань. Для них характерні екзистенційні відчуття тривоги, болю, безвиході, страху, відчаю, самотності і разом із тим стійкість, вірність християнським цінностям, духовна сила.

В основі твору — трагедія родини Катранників, трагедія української нації. Автор з перших сторінок роману розкриває тривогу сім'ї у зв'язку з незаконним вилученням хліба, всього їстівного партійними виконавцями. Мирон Данилович болісно реагує на руйнацію звичного плину життя, яке базувалося на духовних підвалинах, на віковічних народних традиціях. Письменник детально, з натуралістичними подробицями описує безчинства комісії з так званих хлібозаготівель у хаті і на подвір'ї Катранників, їхніх сусідів, інших жителів села Кленоточі та навколишніх сіл, грабіж і руйнацію монастиря.

Важливо підкреслити, що В. Барка, відображуючи трагічні події голодомору, прагне глибоко розкрити внутрішні переживання, психічний стан людини у «межовій ситуації». Під час грабежу, обшуку хати і подвір'я Мирон Данилович, вболіваючи за родину, «як засуджений на шибеницю, білий, стояв під стіною проти вікна» [2:62]. Дружина ж Дарія Олександрівна «біля покуття плаче, затуливши очі краєм хустки. Доня до неї притулилася, як пташеня в бурю, і все не перестає тремтіти; щось дуже її вразило під час нападу. Хлопці коло тата: притихли, настрахані» [2:63]. Мирон Данилович порівнює цей грабіж з переказами про «людовидого змія». Болісно реагує на наругу бабуся Харитина Григорівна. Її вражає те, що «знечещено їхню хату, хату-святиню, де ікони споконвіку осяювали хліб на столі» [2:63]. Хата для українського селянина завжди була святиною, яка об'єднувала родину. До неї вони повертаються, проходячи через тяжкі випробування. В умовах голоду вона порівнюється з могилою. Катранник, спостерігаючи руйнацію, згадує, що раніше хатки були «світлі, мов скарбнички, серед вишневого цвіту; з яскравими грядками чорнобривців і соняшниками коло вікон» [2:207]; «з-між дерев виглядали хатки, як білі горлиці, що зложили крильця, такі чис-

ті хатки і гарні: раділи до блакиті вікнами, ніби очима» [2:207]. Ретроспекції в недавнє минуле оприявнюють інший світ, який мав спрєвовіку свої несхитні духовні підвалини, свої традиції, свою закономірність життя.

Під час голодомору «ні деревця ніде, ні тину! Самі бур'яни. Хати розвалені: темніють рештками коминів і стін. Демонський смерч пройшов і вмить змінив оселю; з живої зробив мертву. Через те чорний прапор — матерчатий чотирикутник, як пекельний знак, — сповіщає високо на жердці, що вся оселя стала домовиною» [2:207]. Такі ж жахливі картини зустрічає на своєму шляху маленький Андрійко, рятуючись від лихоліття після загибелі родини, мандруючи до сусіднього села Городниця. Степ відкрився йому, як царство смерті, обезлюднене село нагадувало пустку. Хати вражали вмиранням цілих родин. Хата-святиня стала хатою-домовиною. Тому навколишній світ хлопчик сприймає як чужий і ворожий.

Варто відзначити важливу роль хронологу дороги в структурі твору. Відображення подорожі членів родини Катранників у пошуках засобів для виживання, заробітку, порятунку дозволяє В. Барці розкрити масштаби трагедії, страждання сім'ї пов'язати з випробуваннями всього українського народу.

Концептуального значення в творі набуває епізод, коли виснажених селян виконавці радянської влади скидають у вогняну прірву: «багато селян згорало у велетенській пічі-прірві, над якою стовпи диму вставали, мов над фабриками. Потяг підвозив туди натовпи; скидані вартою, падали вони і калічилися раніше, ніж стати здобиччю огню від шпал і обаполів, облитих смолою. Привезені на платформах дерева вергано в прірву навперемін з людьми» [2:215]. Наведений алегоричний епізод асоціюється з пеклом і метафорично розкриває сутність радянського тоталітарного режиму, який планомірно знищував трудове українське селянство, зіштовхував його в прірву.

У романі «Жовтий князь» значна увага приділена розкриттю голодних мук селян, змін у душевному житті кожного члена родини Катранників. Автор порівнює голод в Україні з чумою. Позбавлені всього їстівного, люди страждали від безсилля порятувати від смерті власну родину, усвідомлювали своє безталання, «никали в подвір'ях, мов тіні» [2:69]. Відчай змушує іти селян під кулі вартових, щоб захопити млин і роздобути рятівного борошна. Сторожа безжально розстрілювала беззбройних людей. На особливу увагу заслуговує сповнений підтексту трагіч-

ний епізод, у якому божевільний, обплетений ланцюгами, зі сніговим гробиком, проказує, як віршик, «заразар-заказар», / кому на, кому ні» [2:180], вимолюючи борошна для діток. Л. Плющ зазначає: «Вголос новомовою проказує правду про новий світ юродивий-причинний. В його абракадабрі відчувається нелюдський, несвітський сенс» [5:15]. Це правда про тоталітарний світ, який заснований на насиллі, зневазі до людини.

Жорстокість цього світу з особливою силою розвінчується при відображенні фізичних і психічних змін дітей: старший син Катранників «Микола став аж землистий; **запав очима і щоками, і всією душею**. Менший зберіг живі поблиски в погляді, хоч зробився схожий на старичка: голова велика, а шия тоненька, як стеблинка жита, і на ній голова хитається: **страшно постарів хлопчик** і сміх стратив. Тільки в Оленки трохи радості в очах, але вже здається нетутешньою, — стала доня схожа на воскову свічку: догоряти чистим вогником» [2:96] (Виділення наше. — Н. Г.). Автор використовує прийом уповільнення часу, коли персонажі перебувають у стані душевного потрясіння.

Зображуючи своїх героїв у «межовій ситуації», В. Барка підкреслює важливість збереження духовних основ нації. Концепт «духовний простір» має важливе значення для митця. Він утверджує християнську етику й божественну сутність життя. Для Мирона Катранника, інших селян духовна смерть страшніша, ніж фізична. Краще смерть, ніж каїнство. Алюзія з Біблією виникає при аналізі роздумів Катранника щодо місячного знака, містичного видіння братовбивства. Він сучасне беззаконня розцінює як новітнє каїнство, проти якого застерігає легенда про Авеля та Каїна.

На особливу увагу заслуговує епізод допиту Отроходіним Мирона Катранника. Щоб вивідати, де знаходиться захована селянами церковна чаша як їх найбільша святиня, як символ духовності, «світла небесного», йому пропонують мішок пшениці і мішок борошна (тут очевидна алюзія до спокушання Ісуса Христа дияволом). Автор передає тяжкий душевний стан героя, який як батько розуміє, що цей хліб — порятунок для родини: «ще ніколи за життя таким диким зойком, нікому не чути, проте безмірно пекучим, не рвалася в душі жадоба: з'їсти хліба!» [2:147]. Але разом із тим він усвідомлює і те, яку непомірну плату від нього вимагають. Повідомити про місце схову церковної чаші — це відступитися від духовних принципів, це зрадити громаді:

«щоб так, за це зерно продати? а тоді куди? від неба кара буде, мені і дітям... І хто виживе в селі, плоне і проклене Катранників; місця собі не знайду, краще вмерти» [2:147].

У романі розкривається ініціаційний шлях Андрійка, який проходить через кола новітнього пекла, але на своєму шляху зустрічає добрих людей, милосердя і порятунок черницею Мелітиною. У фіналі твору наведений символічний сон, який наснився хлопчикові. Він бачить, як із землі підноситься церковна чаша і випромінює світло, а разом із ним воскресають усі померлі. Збережені духовні святині є запорукою відродження нації. Руйнівні сили жовтого князя герої твору протиставляють віру, любов, милосердя, традиції.

Шлях до очищення проходить через страждання, горе. У проповіді священика, у роздумах церковнослужителів про руїну 30-х років, про розп'яття українського народу підкреслюється необхідність жити згідно з Божими заповідями. Священик Яків Корницький висловлює думку про неможливість зруйнувати Церкву в душі кожного віруючого. Тому у складні періоди свого життя, не маючи сподівань на допомогу, герої твору звертають свої помисли до Бога як останньої надії. Проповідник Павло вважає, що порятунок від жорстокості, озвірілості передусім духовний — поклоніння в душі й істині Ісусу

Христу. З цим вистражданим переконанням він іде в люди.

Проводячи своїх героїв через тяжкі випробування, В. Барка показує і спроби колективного опору: штурм млина в Кленоточах, протест селян проти наруги партійців у селі Конки. Разом із тим автор говорить, що в екстремальних ситуаціях розриваються людські зв'язки, не завжди перемагає духовне начало, непоодинокими були явища канібалізму. Однак визначальними є милосердя, готовність прийти на допомогу, про що свідчить зокрема доля осиротілого Андрійка.

Отже, В. Барка в романі «Жовтий князь», розкриваючи трагічні колізії голодомору в Україні, глибоко осмислює проблему особи і тоталітарного світу, показує людину в «межовій ситуації», у якій випробовується її духовний потенціал, її вірність одвічним людським цінностям. Тому важливе значення має екзистенціальне страждання, який сприяє висвітленню духовного сенсу людського існування. Одним із провідних у творі є мотив смерті і воскресіння. «Жовтий князь» пронизаний християнською символікою і світовідчуттям.

Дослідження мотиву «межової ситуації», антропоцентричної спрямованості роману «Жовтий князь» Василя Барки може бути перспективним для осмислення екзистенціального дискурсу, проблеми людини і тоталітарного світу в українській літературі ХХ століття.

Література

1. Барка В. Від автора // Барка В. Жовтий князь: Документальний роман, том I і II / Василь Барка. — Нью-Йорк — Харків, 2008. — С. 31—34.
2. Барка В. Жовтий князь: Документальний роман, том I і II / Василь Барка. — Нью-Йорк — Харків, 2008. — 772 с.
3. Мовчан Р. В. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі / Раїса Мовчан. — К.: Стило, 2008. — 538 с.
4. Набитович І. Універсум *sacrum*'у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму): Монографія / Ігор Набитович. — Дрогобич—Люблін: Посвіт, 2008. — 600 с.
5. Плющ Л. Заразар-заказар / Леонід Плющ // Сучасність. — 1987. — № 10. — С. 13—25.
6. Юнг К.-Г. Архетип и символ / Карл Густав Юнг. — М.: Renaissance, 1991. — 304 с.
7. Ясперс К. Введение в философию / Карл Ясперс. — Мн.: Пропилей, 2000. — 192 с.
8. Ясперс К. Комунікація / Карл Ясперс // Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. — Київ: Либідь, 1996. — С. 132—148.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.